

# DE WALLEN VAN NAARDEN.

Eene bijdrage tot de geschiedenis van den vestingbouw in Nederland.

DOOR

A. N. J. FABIUS.

(Vervolg en slot van N<sup>o</sup>. 5, bladz. 344.)

(Met schetsen op de Platen IX en X.)

## III.

Tot den huidigen dag hebben niet alleen dichters en schrijvers Naarden genoemd »COEHOORN's Meesterstuk," doch hebben ook vakmannen in den waan verkeerd, dat de vestingwerken van Naarden in de laatste helft der 17de eeuw zijn gebouwd door Menno Baron VAN COEHOORN (1644—1704), ja, zelfs in officieele bescheiden schijnen die werken daarvoor te boek te staan.

Die dwaling nu is gemakkelijker aan te toonen dan te verklaren. In een Duitsch werk over ingenieurs-wetenschappen uit de eerste helft der vorige eeuw (1) — een boekje waarin men niet lichtelijk zulks zou denken te vinden — komt een tamelijk juiste teekening van Naarden voor, waarbij gezegd wordt, dat deze vesting zooals zij zich in die dagen vertoonde, gebouwd werd na de aanwijzingen »des berühmten Ingenieurs COEHOORN," alhoewel, voegt de Schrijver er bij, »man sagen will dasz dieses eigentlich des BOMBELLE (2) Manier seyn soll."

Was deze Deutsche schrijver zelf verkeerd ingelicht, of heeft *hij* wellicht meer dan anderhalve eeuw de geschiedschrijvers op een dwaalspoor gebracht; hoe hetzij, onze groote vestingbouwkundige heeft geen deelgenomen aan den bouw van Naarden. Niet alleen is nergens eenig authentiek stuk te

(1) »Der wahre Vauban oder der von den Teutschen und Holländern verbesserte Französische Ingenieur" u. s. w. von LEONHARD CHRIST. STURM, Nurnberg 1737, bladz. 152. Deze auteur schijnt over juiste kaarten te hebben beschikt, althans op het door hem gegeven plan van Naarden komt zelfs het tracee der oude vesting voor, terwijl hij ook tevens in een andere teekening aangeeft, hoe Naarden volgens hem had behooren te worden verbeterd. Geheel juist is hij overigens niet, o. a. waar hij mededeelt, dat de oude werken (vóór 1676) »mit gebackenen (oder Ziegel-) Steinen" gebouwd waren.

(2) Waarschijnlijk wordt hier bedoeld RAPHAEL BOMBELLI, een zeer beroemd Italiaansch Algebrist uit het midden der 16de eeuw (geb. te Bologna). Hij en zijn broeder HERCULES vervulden de functiën van ingenieur bij hun beschermer, den aartsbisschop van Melfi. (Nouvelle Biographie Universelle, Tome 10, fol. 524).

vinden (1), waaruit blijkt dat COEHOORN bij het versterken van Naarden is geraadpleegd, noch minder dat hij de plannen daarvoor heeft ontworpen, doch de stad was reeds voor het grootste deel opnieuw ommuurd, toen COEHOORN in zijn strijd met den Ingenieur PAEN over den royalen vijfhoek de aandacht op zijn bouwkundige studiën deed vestigen.

Eerst in 1695 kreeg hij officieel den titel van ingenieur, 't is waar: toen werd hij ook dadelijk benoemd tot Ingenieur-Generaal der Fortificatiewerken dezer landen, of zooals het later heette »Directeur-Generaal der Fortificatiën,» doch op dat tijdstip waren de vestingwerken van Naarden al meer dan vijf jaren voltooid, terwijl COEHOORN in de jaren waarin grotendeels de bouwplannen voor Naarden zijn ontworpen (tusschen 1673 en 1678) als majoor der infanterie in de zuidelijke Nederlanden streed.

Ware omtrent het leven van COEHOORN iets meer bekend en wisten wij iets meer van zijn denkbeelden over de versterkingskunst vóór den tijd, toen hij als ingenieur optrad, allicht zou dan de vesting zelve ons kunnen bewijzen, dat zij niet door dien beroemden landgenoot kan zijn gebouwd. Nu kunnen ons slechts historische gegevens dienen, want waar men zou willen aantoonen, dat de vestingwerken van Naarden hier en daar afwijken van de denkbeelden door hem in later gebouwde fortificatiewerken verwezenlijkt, zou men allicht van andere zijde het argument kunnen aanvoeren, dat COEHOORN's denkbeelden na den bouw van Naarden gewijzigd werden. Zoo werd — in tegenstelling van hetgeen er hier en daar gezegd is van COEHOORN's stelsel — de bedekte weg getraverseerd, ofschoon deze al weer veel breeder was dan VAUBAN hem zou hebben aangelegd; en waar KRAIJENHOFF beweerde »dat COEHOORN zijn polygoonszijden veel grooter maakte dan de ingenieurs vóór en in zijn tijd» (2) taste hij mis: reeds de bouwmeesters van Naarden bezigden groote polygoonszijden, ofschoon het oogenschijnlijk zou pleiten voor het beweren dat COEHOORN Naarden heeft versterkt.

(1) Zie over *Coehoorn*: N. YPEY, Gedenkschriften der uitgevoerde daden van Menno van COEHOORN. J. W. G. MERKES, Memorie, behelzende eenige der belangrijkste krijgsverrichtingen enz. van COEHOORN.

J. W. SIJPESTELJN, Het leven van Menno Baron van COEHOORN.

KRAIJENHOFF, De eerste versterkingsmanier van COEHOORN (bekroonde prijsvraag).

VAN DER AA, Biographisch Woordenboek, deel III, bladz. 364.

ERNST WILLEM BERG, Axiomaten enz. over den vestingbouw enz. door Menno Baron van COEHOORN. (Handschrift. Bibl. D. v. O, N<sup>o</sup> 3268.)

Bij geen hunner vindt men eenige aanwijzing, waaruit zou kunnen blijken dat COEHOORN aan de bevestiging van Naarden heeft deelgenomen (zie bladz. 399, noot 1) en in de rekeningen berustende in het Amsterdamsche archief (zie bladz. 406, noot 1) ziet men dan ook zijn naam niet gemeld.

Ofschoon nu COEHOORN de grootste Nederlandsche Ingenieur heet te zijn, is het eigenaardig dat van zijn arbeid als vestingbouwkundige zoo weinig bijzonderheden zijn te vinden. Terecht zeide dan ook de Generaal KNOOP in *de Gids* (jaargang 1861, I bladz. 38). »Het leven van COEHOORN is dus nog te schrijven.» — Wellicht zou bij een nauwkeurig historisch onderzoek kunnen blijken, dat COEHOORN veel meer zijn roem heeft te danken aan de Nederlandsche ingenieurs die hem voorgingen, dan tot heden werd vermoed.

(2) KRAIJENHOFF, t. a. p. bladz. 35.

Raadpleegt men de historische bescheiden, dan komt men even als bij eene aandachtige beschouwing van de vesting zelve tot de gevolgtrekking, dat de noord- en noordwestzijde volgens een geheel ander stelsel zijn getraceerd dan de overige deelen in het oosten en het zuiden (1). Werkelijk kan men dan ook de herbouw in twee periodes verdeelen, en wel de eerste van 1673 tot en met 1678, en de tweede na 1678.

Het was, zooals wij zagen, GENESIS PAEN, die in 1668 de plannen tot versterking van Naarden heeft ontworpen, wellicht daarin bijgestaan door HASSELAER, een regent in krijgssaken lang niet onervaren, waardoor hij o. a. in 1672 te Amsterdam als commissaris van de artillerie kon optreden (2).

Zooals wij verder hebben gezien is toen van die plannen niets tot stand gekomen, en zou men eindelijk in 1672 de hand aan het werk slaan, de Franschen maakten zich van Naarden meester vóór er iets was gewrocht.

Wist de stadhouder nu te bewerken, dat in 1673 door de Staten een vrij aanzienlijke som werd toegestaan (waaraan dat geld is besteed kan niet met zekerheid worden gezegd) den 4den Mei 1674 en later nog den 21sten Januari 1675 besloten de Staten van Holland om Naarden aan den Gooischen kant af te zanden, doch omtrent de verdere versterkingen werd geen bepaald besluit genomen (3).

De vesting was in die dagen grootendeels door hooge gronden omgeven, en met dat afzanden werd dan ook een begin gemaakt; verder werd — behalve enkele andere kleine werkzaamheden — de zeehaven uitgediept voor een som van f 1480 en de contre-escarp verhoogt. Dit laatste geschiedde voor de eene helft door de stad en de dorpen — die daartoe de boeren moesten ontbieden —, terwijl de andere helft voor 's rijks rekening werd aanbesteed tegen f 25 de roede (4).

Die haven schijnt kort daarop door een winterstorm zóó te hebben geleden, dat zij opnieuw hersteld moest worden, doch in 1681 was zij alweder onbruikbaar en bleek zij alleen met twee havenhoofden (begroot op zeven à acht duizend gulden) weder op te maken; de haven is daarna geheel verzand (5).

Van een volledig plan voor de versterking van Naarden was zelfs in 1675 nog geen sprake; zoo werd den 10den November van dat jaar den aannemer van den Westbeer, namens NICOLAAS WITSEN, als commissaris voor de kleine

(1) De eenigste schrijver die COEHOORN's naam eenigszins in verband brengt met Naarden is J. G. W. MERKES (in zijn *Memorie enz. van COEHOORN*). »Het ware inderdaad te wenschen geweest,» — zegt hij op bladz. 106 — »dat alle vestingen, welke elders te dier tijd zijn gebouwd, zoo weinig gebreken in zich bevatteden, als die van Bergen-op-Zoom, Mannheim, Coevorden, Naarden, de Linie van Helpen, enz.» in verband echter met hetgeen deze Schrijver op bladz. 125 zegt, mag men opmaken, dat ook MERKES den bouw van Naarden niet aan COEHOORN heeft willen toeschrijven.

(2) SUIPESTEIJN en DE BORDES, t. a. p. bladz. 101, noot 2.

(3) WAGENAAR, t. a. p. I, bladz. 665.

(4) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 36.

(5) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 218. In Juni 1689 verzochten burgemeesteren van Naarden de haven te doen opmaken, waarna WILLEM PAEN gelast werd een begrooting in te dienen. (Verb. kl. fort. F<sup>3</sup>, fol. 134). Het verzoek had verder geen gevolg.

Fortificatiën, aangezegd om tot nader order met het werk niet voort te gaan in afwachting van nieuwe plannen voor het geheel (1).

Op het verbaal van de reis in de laatste dagen van dat jaar door WITSEN met den Graaf VAN WALDECK naar Muiden, Naarden en Uitermeer gedaan, teekent WITSEN nog eigenhandig aan: »den vyfden (Dec.) met syn Hoogheyt en den Heere Grave VAN WALDECK in conferentie geweest (te 's Hage) over een nieuwe vorm die aan de fortificatiën van Naarden zouden gegeven worden" (2).

Zooals wij later nog zullen zien, heeft WILLEM III zich sterk geïnteresseert voor de versterking van Naarden, een deel van de eer de plannen voor den herbouw van die vesting te hebben ontworpen komt dan ook den stadhouder toe; en de eer van Gooiland's hoofdstad gebouwd te hebben is werkelijk zoo gering niet, als men bedenkt, dat die vesting zoo lange is beschouwd als het werk van onzen grootsten vestingbouwkundige.

WITSEN schijnt er dan ook prat op te zijn geweest tot dien bouw te hebben bijgedragen, hij teekende althans in zijn gedenkschriften aan (3), dat hij »op ordre van den Staat de stad Naarden van fortificatiën heeft doen voorzien, kan gelezen worden uitgehouwen op een steen, te zien aan de stads waterkeering, gelijk mede in het magazijn aldaar," en de twee eenigste gedenkstenen in de muren van Naarden te vinden, vermelden dan ook beide WITSEN's naam (4), alhoewel zijn verdiensten zich hoofdzakelijk tot den bouw in de eerste periode bepalen.

(1) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 40 verso.

(2) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 43.

(3) Zie J. F. GEBHARD Jr., NICOLAAS CORNELISZ. WITSEN, bladz. 306.

(4) Die in het westelijk torentje van den Westbeer vermeldt:

ARAUSSIONIS PRINCIPE DUCE FORTITER RECUPERATA  
NERDA ET HOC EXEMPLE GALLOS VINCI POSSE  
MONSTRATO

HORRIDA DEMUM TEMPESTATE ET IRRUENTIBUS  
UNDIQUE FLUCTIBUS DEJECTIS PROPUGNACULIS  
ORDINES OPERE LATERITIO URBEM MUNIERUNT  
CURANTIBUS

THEODORO A LEYDEN A LEEUWEN ET  
NICOLAO WITSEN

OPUS FUNDATUM JACTO PRIMO LAPIDE AB  
ADRIANO WILHELMO A LEYDEN A LEEUWEN ET  
CORNELIO WITSEN (\*)

IPSIS KALENDIS APRILIBUS A° CIO IO LXXV  
GRATA POSTERITAS PERTINACI VIRTUTE DEFENDAT

De steen in de westzijde van het arsenaal bevat, behalve de wapens van H. TROMP en N. WITSEN, het Latijnsche opschrift:

ARMAMENTARIUM

OPERE CULTUQUE EXIMIUM PATRIE CUM URBE  
OPERIBUS MUNITIONIBUSQUE MAGNIFICIS FIRMATA  
AG SEPTA TUTAMEN HOSTIUM TERROR EM EXDECRETO  
PREPOTENTIUM HOLLANDIAE ORDINUM

HARPERTUS TROMPIUS ET NICOLAUS WITSIUS  
DELPHENSIS ET AMSTELODAMENSIS REIP. CONSULES  
FACIUNDUM CURAVERUNT ET DEDICARUNT

1 Aprilis MDCLXXXVIII

(\*) CORNELIS, de zoon van LAMBERT WITSEN.

(Nadat onder aanvoering van den PRINS VAN ORANJE Naarden stormenderhand was genomen, en door dit voorbeeld was getoond, dat de Franschen konden worden overwonnen, hebben de landsoverheden — nadat de voorwerken eerst door een geweldigen storm en van alle zijden instroomende golven waren omvergehaald — de stad versterkt onder leiding van THEODOOR VAN LEYDEN VAN LEEUWEN en NICOLAAS WITSEN.

Het werk is begonnen nadat de eerste steen was gelegd door ADRIAAN WILHELM VAN LEYDEN VAN LEEUWEN en CORNELIS WITSEN juist op den 1<sup>o</sup>. April 1675. De dankbare nakomelingschap houde het duurzaam in stand.)

behalve de wapens van H. TROMP en N. WITSEN.

(Krachtens een besluit van de Hoog Mogende Staten van Holland hebben de burgemeesters van Delft en Amsterdam, HARPERT TROMP en NICOLAAS WITSEN een uitmuntend tuighuis uit zorg voor en uit liefde tot het vaderland aan de door verschanzingen en wallen versterkte en omheinde stad toegevoegd als een beveiliging tegen en een afschrik voor de vijanden, en hebben dat gewijd.)

1 April

1688.

Mede schijnt de Graaf VAN WALDECK, die o. a. in Juli 1673 ook geraadpleegd was bij het fortificeeren van Muiden (1), deel aan die bouwplannen te hebben gehad; herhaaldelijk woonde hij de conferentiën over de versterkingen bij, en nog in Februari 1678 werd de Ingenieur A. DORTSMAN (2) naar Mechelen gezonden om daar met WALDECK nader te confereeren over de versterking van Gooiland's hoofdstad.

Het verbaal van dien reis is bewaard gebleven (3). Uit dat merkwaardige stuk leeren wij dat ook de Ingenieur IVOY of d'Ivoy (4), die o. a. de werkzaamheden bij het opwerpen van de verschaningen te Nieuwersluis in Mei 1673 had geleid en tezelfder tijd met den Ingenieur Bos de plannen voor de verbeteringen van Uitermeer en Hinderdam had ontworpen (5) (waarschijnlijk onder oppertoezicht van GENESIS PAEN) voor de versterkingen van Naarden een ontwerp heeft vervaardigd, dat gedeeltelijk schijnt te zijn gevolgd. Er waren althans op dat oogenblik (Febr. 1678) drie oorspronkelijke teekeningen, een van IVOY, een van »den ouden PAEN" (GENESIS) en een van DORTSMAN zelven. Dezen laatste werd verweten te Naarden niet naar de gegeven teekeningen te hebben gewerkt, wat door hem werd gelogenstraft, en waarbij hij aantoonde dat IVOY verkeerd had gemeten (6). Het oorspronkelijke plan van IVOY — »een geschikte zeshoek" — was niet uit te voeren, wijl daarvoor te veel huizen moesten onteigend worden; de

(1) SIJPESTEIJN en DE BORDES, t. a. p. II, bladz. 187.

(2) ADRIAAN DORTSMAN of DORTSMAN was een bouwmeester te Amsterdam, die aldaar in 1668 de nieuwe Luthersche (de ronde) kerk bouwde. (WAGENAAR, t. a. p. II, bladz. 185.) Zijn lof is door JAN GOEREE herhaaldelijk bezongen en zijn afbeelding in zwarte kunst, door PETRUS VAN DER PLAS naar de schilderijs van DAVID VAN DER PLAS, ziet — hoewel zeldzaam — het licht. (VAN DER AA, Biogr. Woordenb. IV, bladz. 293.) Zie ook IMMERZEEL, Leven en werken der kunstschilders. KRAMM, Leven der kunstschilders. MULLER Cat. van Portr., bladz. 74.

DORTSMAN was in 1672 opzichter bij de fortificatiewerken van Amsterdam (archief van Amsterdam, Kast Lade D 5, n<sup>o</sup>. 2) onder leiding van den Ingenieur JACOB Bos of BOSCH, welke de in die dagen zeer geroemde vestingwerken van Rijnberk heeft aangelegd. (SIJPESTEIJN en DE BORDES, t. a. p. I, bladz. 35, noot 4.) DORTSMAN was dus ook als militair ingenieur bij een goed meester ter schole geweest.

(3) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 79 en verv.

(4) MAXIMILIAAN VAN HANGEST-GENLIS gezegd d'YVOY, geboren te Asperen, 14 Juni 1621, overleden 10 Januari 1699, in 1666 Ingenieur en Inspecteur-Generaal der domeinen van den huize Oranje, in 1673 Kwartiermeester-Generaal van het leger, en in 1686, toen hij stierf Kwartiermeester-Generaal van het leger, Kolonel der infanterie, Inspecteur-Generaal van 's lands fortificatiën. (Zie Kok, Woordenboek, 33ste deel, en VAN DER AA, t. a. p. I, bladz. 24). Aan den Heer Jk. Mr. D. M. M. d'HANGEST Baron d'YVOY VAN MIJDRECHT dank ik enkele andere mededeelingen betreffende dezen Hollandsche ingenieur.

(5) De Graaf VAN WALDECK verweet bij die gelegenheid DORTSMAN ook nog de poort te Weesp en het fort Nieuwersluis te hebben bedorven, waarop DORTSMAN zich verantwoordde door aan te voeren dat het plan van de poort te Weesp goed, doch dat het opzicht slecht was geweest, en wat Nieuwersluis betreft, dat d'YVOY daar het opzicht had gehad.

(6) In het archief der genie van het ministerie van oorlog bevindt zich een kaart (plans van vestingen, Litt. N, n<sup>o</sup>. 175) waarop twee teekeningen van de vestingwerken vóór den herbouw zijn te vinden, die niet overeenstemmende afmetingen aangeven; wellicht heeft dit stuk gediend om de foutieve metingen van d'YVOY aan te toonen.

De eerlijkheid van DORTSMAN bleef evenwel later ook niet zonder bedenking.

plannen nu waarnaar DORTSMAN moest werken, schijnen een (wellicht ook volgens de denkbeelden van PAEN en DORTSMAN zelf) gewijzigd plan van IVOY te zijn geweest. Volgens de toen door den Graaf VAN WALDECK gegeven inlichtingen zou Naarden eene bezetting moeten hebben van 4000 man te voet en 400 paarden.

Hebben nu WILLEM III, PAEN, WITSEN en wellicht ook IVOY en WALDECK aanspraak op de verdienste van te hebben meegewerkt tot den bouw van den vesting Naarden, in het bijzonder heeft de Ingenieur ADRIAAN DORTSMAN recht op erkenning. Bij den herbouw der vesting in de tweede periode (na 1678) schijnt hij de bouwmeester te zijn geweest; dat blijkt niet alleen uit den brief van COENRAAD VAN HEEMSKERK, geschreven uit den Haag den 3den Februari 1679 aan de Amsterdamsche Vroedschap (1), doch met zekerheid weten wij ook, dat hij vele bestekken heeft vervaardigd (2) en zijn naam komt dan ook tusschen 1678 en 1683 bijna uitsluitend als ingenieur in de rekeningen voor (3). Van uit Amsterdam — nu en dan Naarden bezoekende — leidde hij de werkzaamheden, terwijl de commies BEUKELAER met het dagelijksch toezicht schijnt te zijn belast geweest.

Volgt men nu den herbouw van het jaar 1673 af, dan blijkt het, dat men een begin heeft gemaakt aan de noord-westzijde. Zooals het opschrift op den gedenksteen van den Westbeer vermeldt, hadden hevige stormen het noodzakelijk gemaakt de waterkeeringen aan de vesting leunende te herstellen, en als vanzelf werd men er daarom toe gebracht met den bouw der vestingwerken te beginnen aan den saillant van het voormalige Amsterdamsche bolwerk (thans Oud-molen), en van daar het werk langs de zeezijde voort te zetten.

Een volledig plan voor den herbouw schijnt vóór het jaar 1679 niet te hebben bestaan, men verbeterde achtereenvolgens de verschillende fronten en ging daarmede op niet zeer rationeele wijze te werk; wel hadden de bouwmeesters eenig denkbeeld van de eischen aan een gebastioneerd front te stellen, doch het tracee der vesting aan de noordzijde toont nog aan hoe gebrekkig de constructie is, terwijl aan kazematten enz. niet werd gedacht (4).

Blijkens een eigenhandig geschreven stuk van WITSEN (5) van December 1675 was toen het bastion Oud-molen (alleen voor hetgeen de noordzijde betreft) gedeeltelijk voltooid. WITSEN zegt o. a. den 27sten te Naarden te zijn geweest en aldaar »den dam opgenomen, ordre tot stellen van een molen gegeven (te hebben), een opslag aent magesyn in 't sant doen beleggen en andere klynigheden mede geordonneert te doen en te laeten.

(1) Archief van Amsterdam, Muniment Register I, fol. 232.

(2) Departement van oorlog, archief der genie, memorie N, n°. 178.

DORTSMAN was niet duur, zoo ontving hij:

»voor een bestek van 't metselwerk Karnemelx bolwerk (Nieuw Molen). . . . f 2:7:— en telken male voor »een reis tot Naerden om 't werk te bezien, vracht en vert.» » 25:—:—

(3) Archief van Amsterdam, Kast Lade N I, n°. 3.

(4) Zelfs de rechter face van het bastion Oranje is niet zuiver getraceerd, alhoewel de schets op Plaat VII (fig. 3) dit niet aangeeft.

(5) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 44.

Den 20sten Maert d. a. v. was hij weder te Naarden voor de aanbesteding van den Zeedijk „naer out Naerden siende,” welke moest correspondeeren op den te maken steenen (Oost-) beer.

Bij de inspectie van 31 Juli 1677 was het werk (aan de westzijde) zoover gevorderd, dat „de tweede paey ter somme van twaelff duysent guldens” aan den aannemer WILLEM VAN BREDERODE kon worden betaald (1).

Vorderde het werk tamelijk wel, al spoedig werden er ernstige knoeierijen ontdekt, en moest Mr. VAN SWETEN in Maart 1678 naar Naarden worden gezonden om een onderzoek in te stellen (2). De uitkomsten daarvan geven geen al te schitterend denkbeeld van de Hollandsche onkreukbaarheid onzer vaderen: de Westbeer was niet onderheid en zoo slecht gemetseld, dat men — ondanks de verschillende pogingen om het werk wat op te lappen — in 1679 na de inspectie door den Controleur WILLEM PAEN gehouden (3) besloot op hem *geheel* te vernieuwen. Doch dat was nog niet alles: in de bekleedingsmuren vond men stukken gestapeld in plaats van gemetseld, zand in stede van kalk en alle dergelijke knoeierijen meer, terwijl nog wat later aan het licht kwam, dat een der aannemers bij het fundeeren van een bekleedingsmuur in plaats van heipalen gebruik had gemaakt van..... oude palissaden.

Den 25sten Maart 1678 werd aanbesteed het bastion Oranje, met zijn gordijn — (de courtine Katten-Oranje) aan EVERT VERHAGE voor 550 (gulden) per strekkende roede, alzoo in het geheel voor *f* 57.200, en werd de Oostbeer aangenomen door JAN VAN OOSTEN voor een som van 17.000 gulden (4). Ook werd een krachtig begin gemaakt met het afzanden van de hooge terreinen om Naarden, waartoe grootendeels meewerkte het verbod om te Muiderberg en te 's Graveland te zanden, een verbod waaraan — volgens de rapporten — streng de hand werd gehouden, alhoewel het blijkt dat deze en gene het vaak overtrad.

Kon nu COENRAAD VAN HEEMSKERK in het begin van het jaar 1679 aan de Amsterdamsche regeering melden dat het front Oud-molen — Oranje gereed en de beide beeren voltooid waren, na de vrede van Nijmegen zou de Stadhouder voor den herbouw van Naarden een nieuwe periode doen aanbreken.

Wellicht waren reeds de nieuwe plannen behandeld in de bovenbedoelde conferentie van Februari 1678 tusschen DORTSMAN, YVOY en den Graaf VAN WALDECK, doch hoe hetzij: den 20sten Januari 1679 bracht de Prins WILLEM III een bezoek aan Naarden (5). Waarschijnlijk is bij die gelegenheid het plan vastgesteld thans berustende in het archief van het ministerie van oorlog (6)

(1) Verb. kl. fort F<sup>2</sup>, fol. 50 verso.

(2) Wat later werd de ingenieur DORTSMAN met SYMEN JACOB KRAMMER, rooimeester en mr. metselaer te Amsterdam, en PIETER HENDRIKS VAN DEN BERG in commissie benoemd om het Amsterdamsche bolwerk aan een onderzoek te onderwerpen.

(3) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 159.

(4) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 93.

(5) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 143.

(6) Archief der genie. Plans van vestingen, Litt. N, n<sup>o</sup>. 1.

en eigenhandig door den Stadhouder geteekend »G. PRINCE D'ORANGE 1679'' (Plaat IX, fig. 1), waarop verder nog duidelijk is te zien, hoe eerst was gesteld 1678 — een vergissing, gelijk zooveel in het begin van het jaar begaan — terwijl die 8 daarna veranderd werd in een 9 (1).

Dit plan nu wijkt voor een deel af van het later uitgevoerde, het meest wel in het gedeelte vóór de courtine Turfpoort-Nieuw-molen gelegen. Aan de enveloppe noordwaarts van de vesting werd toen nog niet gedacht, trouwens deze is dan ook — alhoewel zij voorkomt op het plan van 1684 — eerst in het begin der 18de eeuw opgeworpen. De Utrechtsche poort werd in het plan van 1679 aangegeven zuidwaarts van Promers, wat begrijpelijk is, daar de groote postweg ten zuiden van de vesting liep, en men toen nog niet het plan had om dien weg door de vesting te brengen.

De bedekte weg zou getraverseerd worden; in het plan van 1684 komen die traversen niet voor, ofschoon zij feitelijk wel zijn opgeworpen, daarna weggenomen, vervolgens weer werden aangebracht en ten slotte de bedekte weg tot het midden dezer eeuw toch getraverseerd is geweest. Een contrescarpgracht is verder in dit plan nog niet begrepen.

De plannen eenmaal vastgesteld zijnde, bracht de Prins eenige dagen later de versterking van Naarden in het college van gecomiteerde Raden, waarin toen voor Amsterdam zitting had de bovengenoemde COENRAAD VAN HEEMSKERK.

Deze gaf daarvan onmiddellijk kennis aan de regeering van Amsterdam, terwijl hij haar tevens toezond een copie van het bovenbedoelde door den Prins geteekende plan. Hij deelde daarbij o. a. mede, dat de Stadhouder het voornemen had om dat plan achtereenvolgens in gedeelten af te werken, en dat derhalve in dat jaar (1679) het front Oranje-Promers zou worden herbouwd (2). De regeering van Amsterdam zocht nu alweer de zaak te doen verschuiven tot de naaste vergadering der Staten, waarbij zij o. a. verklaarde, dat de stad niet kon bewilligen in het versterken van Naarden, zonder een voorafgaand uitdrukkelijk besluit dier Staten, »alzoo men dáár (d. i. te Amsterdam) verstond, dat Naarden naar den Gooischen kant wordende afgezand, genoegzaam onwinbaar te maken was, daar deze vesting, vóór de afzanding versterkt zijnde, nadeelig voor Holland zou kunnen worden,

(1) Waarschijnlijk gold het bezoek van den Prins aan Naarden de keuze van het ontwerp, hetwelk Z. H. ter plaatse het meest gewenscht zou voorkomen. Vermoedelijk was er dan ook meer dan een plan vervaardigd en is dat onder Litt. N, n<sup>o</sup>. 106, in het archief der genie, — waarop staat vermeld *pour son altesse serenissime* — er een van. Dit plan komt geheel overeen met het door den Prins geteekende, alleen is daarop — in inkt — ontworpen een tenaille vóór de courtine Turfpoort-Promers, met de facen in het verlengde van die der bastions en — in potlood — een dergelijke tenaille vóór de courtine Oud-molen—Nieuw-molen. Ook vindt men daarop (waarschijnlijk bij vergissing) een heer vóór Katten.

Beide tenailles zouden dan vóór de poorten en achter de ravelijnen zijn gekomen.

(2) Archief van Amsterdam, Muniment Register I, bladz. 232.

Het plan is nog voorhanden en komt overeen met dat uit het archief der genie, Litt. N, n<sup>o</sup>. 1, alleen de bedekte weg is er niet op aangegeven, daarentegen is er het tracee der oude vestingwerken op te vinden.

wanneer zij eens door den vijand mocht worden ingenomen" (1). Amsterdam — en voor dit beweren was misschien wel iets te zeggen, al lag de grond van de tegenwerking ook nu weer elders — Amsterdam wilde Naarden niet versterken vóór dat Holland ook op andere plaatsen zou zijn gefortificeerd. Met alle macht wilde de Amsterdamsche regeering zich verder tegen den bouw van Naarden verzetten, doch ditmaal zou haar het niet gelukken, opnieuw een spaak in het wiel te steken.

Den 23sten Februari 1679 besloten de Staten van Holland — alhoewel de afgevaardigden van Amsterdam tegen stemden — »Gecommitteerde Raaden te verzoeken en te gelasten, om de versterking, zo wel als de afzanding te Naarden ten spoedigste voort te zetten; en om op zyn Hoogheid het maaken van een ontwerp der versterkinge van de gansche provincie te begeeren" (2).

Onderwijl kwam den Prins ter oore, hoe COENRAAD VAN HEEMSKERK zich zou hebben uitgelaten in dien zin, dat Naarden het pistool kon worden op de borst van Amsterdam en hoe de versterking van Naarden slechts drie honderd duizend gulden zou kosten, doch dat allicht de tijd zou komen, waarin Amsterdam wel om drie millioen mocht willen, dat Naarden nimmer versterkt ware." Aangezien de Prins dit opvatte, alsof Naarden werd verondersteld eenmaal in de hand van den stadhouder het pistool te zullen zijn op de borst van Amsterdam, liet hij zeer duidelijk zijn onge-noegen aan de regeering blijken, waarna deze haar gedeputeerde verontschuldigde met te beweren, dat HEEMSKERK Naarden slechts gevaarlijk achtte in de handen van den vijand (3).

Te gelijk met die excuses beproefde de Amsterdamsche regeering nogmaals om de jongste besluiten van de Staten te verijdelen. Zij beweerde nu: »dat wel de afzanding maar niet de versterking van Naarden, ter Staten-vergadering in beraad was gelegd; waarom de Raadpensionaris, zelfs tot het laatste, niet had mogen besluiten, veel min het besluit uitgeven en doen uitvoeren" (4).

Allerlei argumenten werden weer door haar tegen de versterking van Naarden aangevoerd; door allerlei middelen trachtte zij haar beweren te staven; zij bood zelfs aan om den strijd voor den Hove te brengen, terwijl den gedeputeerde VAN HEEMSKERK werd gelast om zich te onthouden van alles wat de uitvoering der Resolutie van 23 Februari 1679 betrof: »De Koopluyden," zeiden de Amsterdamsche vroede mannen, »zoo hier als buiten 's landt, zouden uit de versterking van Naarden, argwaan kunnen opvatten; die hoe ongegrond ook, ligtelijk nadeelig zouden kunnen zijn voor 's Lands koophandel, daar de welvaart en zelfs 't gansche bestaan van den Staat afhing" (5).

(1) Archief van Amsterdam, Kast Lade N 1, n°. 3.

(2) Resolutieboek, Letter M, fol. 476. In afschrift in het archief van Amsterdam, als boven.

(3) GEBHARD, t. a. p. I, bladz. 153. Zie verder ook Secreete Resolutie van 10 Maart 1679 en de Resolutiën (beide van de Staten van Holland) van 17 en 20 Maart 1679.

(4) WAGENAAR, t. a. p. I, bladz. 665.

(5) WAGENAAR, als boven.

Heeft het drijven van Amsterdam wellicht het werk niet zoo sterk doen voortzetten als de Prins — die zeer verstoord was over de ondervonden tegenkantingen — wel wenschte, toch werd reeds den 15den Maart 1679 het metselwerk van het geheel nieuw op te werpen bastion aan den zuidoostkant aanbesteed en voor een som van f 136.640 gegund aan HENDRIK PROMER, naar wien dat werk eerst in den mond van het volk en later officieel is genoemd »bastion Promers.”

Na het jaar 1679 is — ook blijkens de rekeningen (1) — de herbouw onafgebroken voortgezet, en dat de stadhouder bijzonder belang bleef stellen in de versterkingen van Gooiland's hoofdstad blijkt o. a. uit het feit, dat de gedeputeerden over de kleine fortificatiën bij hun inspectie van 16 Mei 1680 besloten om zich naar Dieren te begeven en daar met Z. H. te confereeren over de fortificatiewerken (2). Wellicht is toen dáár het plan van 1679 gewijzigd in dat, hetwelk in 1684 werd geconstrueerd (3). (Plaat IX), fig. 2).

Wat de afzandingen betreft, Amsterdam had in 1679 toegestaan dat de zandschuiten werden ontheven van de tol voor de sluis te Muiden en van de gabellen van het trekpad tusschen Muiden en Naarden. Het volgende jaar wilde Amsterdam echter schadeloos worden gesteld voor de uitgaven besteed aan de Muidersluis (welke volgens besluit der Staten van Holland van 9 Februari 1673 op kosten van Amsterdam was verlegd van Hinderdam naar Muiden).

Ook hierover was de stadhouder zeer vertoornd, doch de stad bleef bij haar gevoelen. Eene poging om de zaak in de daaropvolgende Staten vergadering te doen oplossen mislukte, zoodat dan ook het werk der afzanding werd vertraagd (4), ofschoon zoowel de Karnemelksloot als de vaart tusschen Naarden en Hakkelaars-hek ten gerieve van de zandschuiten werden uitgediept.

Bij de inspectie van 22 Augustus 1679 (5) bleek het, dat de bouw der vesting langzaam vorderde, men vreesde evenwel, dat de aannemer van het

(1) Voor den bouw werd betaald aan de aannemers:

|           |                |                   |                 |
|-----------|----------------|-------------------|-----------------|
| Anno 1674 | 3100           | Anno 1680         | 447541 : 19 : 2 |
| » 1675    | 3510 : 11 : —  | » 1681            | 479522 : 3 : —  |
| » 1676    | 70943 : 7 : 6  | » 1682            | 233100 : 5 : 6  |
| » 1677    | 47474          | » 1683            | 261499 : 7 : 10 |
| » 1678    | 80127 : 13 : — | » 1684            | 161663 : 19 : — |
| » 1679    | 136166 : — : — | » 1685 (tot Juli) | 63342 : 1 : —   |

terwijl tusschen de jaren 1674 tot 1684 werd betaald aan salarissen voor ingenieurs, vacatiegelden voor de ingenieurs van de kl. fortificatiën enz. f 29.208 : 5 : 8. (Archief van Amsterdam, Kast Lade N 1, n<sup>o</sup>. 3.)

In die rekeningen komt DORTSMAN voor tot het jaar 1683; in 1684 worden eenige malen betalingen gedaan aan den ingenieur (waarschijnlijk WILLEM) PAEN, terwijl ook LOUIS PAEN een enkel maal in die rekeningen voorkomt.

Aan den controleur YVOY werden in 1677 eenige kleine bedragen uitbetaald.

De naam van COEHOORN is in die stukken nergens vermeld, wel die van den Ingenieur STORFF.

(2) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 191.

(3) Zie het plan, Archief der Genie. Plans van Vestingen Litt. N, n<sup>o</sup>. 2.

(4) WAGENAAR, t. a. p. I, bladz. 666.

(5) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 161.

bastion Oranje, waar o. a. de face en de orillions nog waren »ongegraven,» zijn werk niet op tijd zou klaar hebben en in de boete van f 50 daags zou vallen.

In November 1679 had er opnieuw een belangrijke besteding plaats (1). In Februari d. a. v. werd o. a. het graven van de fondementen aan de Utrechtsche poort besteed, tevens werd toen last gegeven om de Turfpoort af te breken.

Aangezien bij de verbalen geene kaarten worden aangetroffen en de omschrijving van het aan te besteden of geïnspecteerde werk zeer onvolledig is, kan men niet met juistheid zeggen, wanneer elk onderdeel is gemaakt en wat het heeft gekost. Van Promers schijnt men langs Turfpoort achtereenvolgens het zuidelijk en westelijk deel van de vesting te hebben vernieuwd.

De Ingenieur DORTSMAN heeft niet alleen vele bestekken gemaakt, doch ook tot het einde van 1682 heeft hij van uit Amsterdam, zich nu en dan naar Naarden begevende (2) de werkzaamheden geleid. Na 1682 wordt zijn naam in de verbalen niet meer vermeld, waarschijnlijk staat dit in verband met de verschillende gebreken en knoeierijen in December 1681 ontdekt, en waarbij ook DORTSMAN meer betrokken was, dan voor zijn goeden naam wenschelijk kon heeten (3).

Nadat in Maart 1684 de controleur WILLEM PAEN met de gedeputeerden Naarden had geïnspecteerd (4) werden in Juni d. a. v. nog nadere bestedingen voor Oranje en Promers gedaan. In November van dat jaar werd besloten om in verband met de richting van den Oostdijk den Oostbeer — die eerst was gelegd in het verlengde der rechter face van Oranje — te verleggen en te brengen in het verlengde van den kapitaal (5), wat dan ook in December d. a. v. werd aanbesteed, te gelijk met het beplanten der wallen (6).

In 1685 was men nog bezig met de Amsterdamsche poort en met allerlei bijwerk, doch in dat jaar kon de eigenlijke vesting voltooid heeten (7).

Er zouden evenwel nog jaren verlopen eer de buitenwerken in voldoende toestand waren.

#### IV.

De eigenlijke vesting was dan voltooid.

Zij had toen in hoofdzaak dezelfde vormen, welke zij bijna twee eeuwen behield en waarin wij haar nog een tiental jaren geleden hebben gekend.

De water-poterne in de courtine Oud-molen — Katten is aanvankelijk een

(1) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 165.

(2) Archief der genie, Memorie N, n<sup>o</sup>. 178.

(3) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 222.

(4) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 1.

(5) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 43.

(6) Verb. kl. fort. F<sup>2</sup>, fol. 51.

(7) Voor de profielen zie men Plaat X, men bedenke echter daarbij, dat het profiel van de enveloppe en den bedekten weg herhaaldelijk is gewijzigd.

coupure geweest met een houten brugje — van daar nog dat zij in den volksmond »zeebrug» wordt genoemd — in 1790 werd zij overwelfd en in het begin dezer eeuw voorzien van een schotbalk-inrichting, ofschoon daartoe reeds in 1718 een voorstel werd gedaan (1).

Het thans alweer verdwenen buiskruitmagazijn in het bastion Promers werd in 1724 gebouwd; het nog bestaande arsenaal schijnt blijkens de gedenksteen aan de achterzijde (zie bladz. 400, noot 4) eerst in 1688 te zijn voltooid, het had toen slechts één verdieping; in 1728 werd er voor f 7200 een tweede opgebracht (2), terwijl gelijktijdig er een vleugel aan werd toegevoegd, (het tegenwoordig »Klein Arsenaal.»)

De zöogenaamde »vijf loodsen», oorspronkelijk bestemd voor berging van materieel of voor stalling der ruitery, werden in 1747 opgetrokken (3) waartoe voor f 1000 de benodigde grond van de stad werd gekocht, terwijl eindelijk in 1752 na herhaalde vertoogen de Staten er in toestemden om een »stufmagazijn» (tegenover de Amsterdamsche poort) op te richten, dat den lande f 6060 kostte (4).

Getuigen nu die gebouwen van de zorg voor het oorlogsmaterieel, het onderhoud van dat »oorlogstuig» liet nog als eens te wenschen over. Zoo moest na een inspectie in 1719 worden voorgesteld om »de affuiten eens uit het arsenaal te halen» en ze te laten luchten, daar er vele gebreken aan kwamen (5), terwijl de Generaal-Majoor RHEEDE VAN OUDSHOORN, in April 1748 Commandant van Naarden, in overweging gaf de kanonnen niet achter het arsenaal te laten liggen, doch hen te plaatsen op de wallen, daar waar ze noodig zouden zijn, — een verstandige raad, die bijna anderhalve eeuw later nog herhaaldelijk in herinnering moest worden gebracht.

Slechts weinigen zullen zich over die verwaarloozing van het krijgsmaterieel in de vorige eeuw verbazen, voor de meesten onzer toch zijn de kalme voorvaderen uit den pruikentijd — moede van het geldverdienen — wars van elk krijgsrumoer geweest en lieten zij leger en vloot schandelijk verkwijnen.

't Is waar: de algemeene vergadering, die in November 1716 bijeenkwam, had het getal der troepen weer verminderd; de sortien van Naarden werden aan eenige aanzienlijke familiën verhuurd tot het leggen van aspergebedden (6) (in 1748 zouden zij de Fransche krijgsgevangenen herbergen) en de lage flanken werden in tuinen hervormd; de »Majoor» van Oudewater — FREDERIK

(1) Verb. kl. fort. F<sup>6</sup>, fol. 213 verso.

(2) Verb. kl. fort. F<sup>6</sup>, fol. 163 verso.

(3) Verb. kl. fort. F<sup>12</sup>. (Febr. en April 1748.)

(4) Verb. kl. fort. F<sup>11</sup>, op het jaar 1752.

(5) Verb. kl. fort. F<sup>6</sup>, fol. 227. — In 1721 waren te Naarden aanwezig 400 musquetten, waarvan 123 defect; 200 snaphanen, waarvan 90 defect; 200 pieken en 199 houwvers. Het schoonhouden van die wapenen werd toen aanbesteed voor 50 carolus guldens per jaar. (Verb. kl. fort. F<sup>6</sup>, fol. 275.)

In 1734 klaagde men er eindelijk over dat de geweren van verschillend kaliber waren. (Verb. kl. fort. F<sup>6</sup>, April.)

(6) Verb. kl. fort. F<sup>6</sup>, fol. 166.

MUNTZ — woonde in Brabant (1) en andere dergelijke staaltjes meer, doch aan den anderen kant toonden de vroede vaderen een werkzaamheid, welke veel van het verzuimde kon goed maken.

Zoo blijkt uit alles dat de vestingwerken van Naarden niet uit het oog werden verloren, en dat de gedeeltelijk onvoltooide buitenwerken niet werden vergeten.

Zooals blijkt uit de kaart van 1690 (Plaat IX, fig. 3) was toen nog niets te vinden van de enveloppe noordwaarts tusschen de beide beeren; wellicht heeft men haar aanvankelijk niet dringend noodig geacht, of wel er deden zich geldelijke bezwaren voor, hoe het zij: deze enveloppe werd successievelijk gevormd bij het afzanden van het hooge terrein om de vesting, waarmede men ook na 1685 — hoewel langzaam — was blijven voortgaan. Hoogstwaarschijnlijk is op die wijze ook het ravelijn voor de courtine Oud-molen — Katten geboren (het ravelijn Katten-Oranje schijnt reeds in 1685 te hebben bestaan) (2).

In Maart 1703 werd het opmaken en »fatsoeneeren" van eerstbedoeld ravelijn aanbesteed (3), en heeft de zee toen en ook nog veel later er nu en dan groote schade aan berokkend, op de bekende kaart van OTTENS (van 1721) komen alle buitenwerken voor, evenwel met uitzondering van de couvre-faces vóór de beeren. Die voor den Oostbeer werd omstreeks 1731, die voor den westelijken in 1738 gelegd (4).

Wat nu betreft de enveloppe (of bedekten weg) zuidwaarts van de vesting, is het opmerkelijk hoe de denkbeelden wisselden over het al of niet leggen van traversen. Komen deze oorspronkelijk voor op het ontwerp van 1679 op dat van 1684 ontbreken zij, terwijl zij er omstreeks 1690 werkelijk hebben gelegen (zie Plaat IX). Hoe en wanneer zij daarna zijn verdwenen, mochten wij tot heden niet ontdekken; op het plan van Naarden, omstreeks 1725 geteekend door den lateren Controleur-Generaal der Hollandsche fortificatiën JAN PHILIP PROVOST (5), komen zij niet meer voor, terwijl ingevolge resolutie der Staten van 14 December 1746 werd aanbesteed: »het leggen van 14 aarde traversen en 21 platte vormen tot speelbatterijen in de contre-escarp, mitsgaders het planten met palissaden in de contre-escarp tegen de accessen alsmede aan de oost- en westzeedijken" (6). Eerst in deze eeuw zijn die traversen weer verdwenen en werd de zuidelijke enveloppe alzoo in waarheid weer een bedekte weg.

(1) Verb. kl. fort. F<sup>7</sup>, fol. 17.

(2) Bij het afzanden werd tevens — zuidwaarts tusschen de beide beeren — een tweede contre-escarp-gracht gegraven, 30 roeden uit de vesting. (Zie fig. 4, Plaat IX). Waarschijnlijk heeft men daardoor een glacis willen vormen; thans is die gracht of sloot voor een groot deel verzand of wel geheel verdwenen.

(3) Verb. kl. fort. F<sup>8</sup>, fol. 68.

(4) Het bestek voor laatstgenoemd werk is aanwezig in het rijks archief. (Collectie BLANKEN.)

(5) Ministerie van oorlog, archief der genie, plans van vestingen, Litt. N, n<sup>o</sup>. 7. (Deze kaart werd eenige jaren later bijgewerkt.)

(6) Verb. kl. fort. F<sup>14</sup>, op het jaar 1747.

Doch niet aan traversen en speelbatterijen alleen dacht men in 1747. Maar al te zeer blijkt het dat de overwinningen door LODEWIJK XV bij Fontenai en Raucoux behaald en de inval der Franschen in Staats Vlaanderen, een grooten indruk hadden gemaakt en de regeering der Republiek op het ergste deden bedacht zijn.

Reeds bij resolutie van 2 December 1746 hadden de Staten besloten een gedeelte van het ontwerp der Heeren HASSELAER en PAEN te verwezenlijken en een redoute aan de zeezijde te leggen, in het volgende jaar werd hiertoe overgegaan, terwijl dit aardewerk door een verbindingslinie met de vesting werd verbonden, hetwelk te zamen ongeveer f 3000 kostte (1). Een stoutere plan in 1747 ontworpen, zou daarenboven in 1748 worden uitgevoerd, en wel het beproeven van de inondatie om Naarden.

Had reeds bij het eerste plan voor het versterken van Naarden omstreeks 1667 het afzanden van de hoge gronden een voornaam nummer op het programma uitgemaakt, en was dit na 1672 — toen de inondatie slechts westwaarts van Naarden kon worden gebracht — aan de orde gebleven, in het begin der 18de eeuw bleek het al spoedig, dat met dat afzanden slechts traag werd voortgegaan. Veelal stuitte men op den onwil der landeigenaars, herhaaldelijk werd er op verboden plaatsen gezand (vooral in de buurten van 's Graveland) en talloos zijn de klachten der Gedeputeerden over het »zandsmokkelen» en den tragen voortgang van het zanden om Naarden.

Eindelijk nam men in 1723 een rationeel besluit: de Staten kochten de hoge gronden, welke verlaagd moesten worden, en verkochten daarna den grond onder voorwaarde, dat deze tot het bepaalde peil zou worden afgezand. Is men daarmede tot het einde der vorige eeuw voortgegaan, in April 1748 — nadat reeds in 1729 was voorgesteld om »eene inondatie mogelijk te maken oostwaarts van Naarden o. a. door water uit het Naardermeer te pompen alsmede met behulp van sluisjes te Muiden en te Uitermeer» (2) — werd Naarden bij wijze van proef door Lekwater geïnondeerd, ook om na te gaan in hoeverre het peil der afgezande landen nog verandering noodig had.

Men begon daartoe met het sluiten van overeenkomsten met de eigenaren, vervolgens werden de kaden van de trekvaart tusschen Naarden en Muiden alsmede de oostelijke Cingels van laatstgenoemde plaats verhoogd en 300 roeden westwaarts van Naarden de nog bestaande inondatie-kaden opgeworpen, terwijl in de Karnemelksloot — ter plaatse waar nu het sluisje ligt — een steekgebint werd gelegd (3).

Het noodige water werd verkregen door de Lek af te tappen op de Vecht, waarbij de inondatie gemakkelijk bleek te stellen en ook weer spoedig was weg te nemen.

(1) Verb. kl. fort. als boven.

(2) Verb. kl. fort. F<sup>e</sup>, fol. 194.

(3) De proef kostte op enkele stuivers na — aan arbeidsloon enz. voor het leggen of verhoogen der kaden — f 2900; het sluisje alleen vereischte een uitgave van f 882.

Van die proefneming is bewaard gebleven een »Verbael van eene inondatie rondom de steede Naarden, met kennis en goedvinden van Zijn Hoogheid, door de Heeren Gecom. Raaden van de Staaten van Holland en West Vriesland geresolveert te doen in het vroege voorjaar van den Jaare 1748, mitsgaders van de Reyse ten dien eynde gedaan door de Heeren en Mrs. SALOMON DEDEL en ADRIAAN VAN GROENENDIJK, van den 13den tot den 23sten April 1748 en vervolgt door de Heeren Dr. ABRAHAM VAN BLEIJSWIJK en Mr. SALOMON DEDEL voornoemd, tot den 3<sup>o</sup> Mey 1748 ter executie van haar Ed. Mog. resolutie van den 4<sup>o</sup> April 1748 en opgevolgde aanschrijven van den 19<sup>o</sup> derzelve maand" (1).

Behalve voor den militairen ingenieur is dit stuk door allerlei opgaven van peilen enz. van veel belang voor de kennis van de waterstaatstoestanden in die dagen; er werden daarin vele behartenswaardige werken gegeven, terwijl er verder aan toegevoegd is eene »separate memorie van de Heeren ABRAHAM VAN BLEIJSWIJK en Mr. SALOMON DEDEL enz. enz." Deze gedeputeerden komen daarbij tot de conclusie dat de omstreken van Naarden in gewone gevallen noch door de Zuiderzee noch door Vechtwater zijn te inondeeren.

Zij wijzen daarbij op de noodzakelijkheid van een inondatiesluisje in de Karnemelksloot met een verdedigingswerk daarneven, en van een fort oostwaarts van Vreeswijk, zooals dit reeds in 1674 was voorgesteld door de Ingenieurs HUGO RUYSCHE en BERNARD DE ROY (2), wat eerst in onze dagen tot stand zou komen en de *Nieuwe Hollandsche Waterlinie* het aanzijn zou geven.

Ook verzochten de gedeputeerden »een tweede redoute of eenig ander werk" te stichten naast het toen kort geleden opgeworpen aarde werkje op het Haveland (waar thans het Ronduit ligt) eenige roeden in de Zuiderzee — door een linie van communicatie aan het reeds bestaande werk en alzoo verder aan de vesting sluitende — ten einde het strand te bestrijken. Ofschoon zij daarbij de moeijelijkheid van een dergelijk werk in de zee niet ontkenden, achtten zij het toch practisch zeer goed uitvoerbaar.

Eerst veertig jaar later zouden hunne voorstellen — en dan nog maar voor een deel — worden verwezenlijkt, doch de proefneming had althans dit gevolg, dat de enveloppen — die te laag bleken en het muurwerk niet dekten, waarop reeds in 1726 was gewezen (3) — in 1756 en volgende jaren werden verhoogd (4).

(1) Rijks archief, collectie BLANKEN. Uit dit stuk blijkt ook dat het Amsterdamsche peil — over welks oorsprong men het lang oneens was (BEEKMAN, *Ons Polderland*, bladz. 3) volgens een aantekening van AART DE MUTSERT, opzichter van den Zeeburg- en Diemerdijk, »de hoogte was van de ordinaire of daagelykse vloed der Zuyderzee." — In het jaar 1748 was dat peil reeds algemeen, doch het was toen volgens de opgaven van de MUTSERT overal 2 duim te hoog geslagen.

(2) Zij deden dat in een werk in 1674 te Utrecht verschenen en in 1744 herdrukt.

(3) Verb. kl. fort. F<sup>o</sup>, fol. 47.

(4) Verb. kl. fort. F<sup>iii</sup>, 1756 en de volgende jaren

Had nu in 1748 de vrede van Aken het naderend gevaar doen wijken en voor langen tijd de kalmte in de gemoederen onzer voorvaderen teruggevoerd, in 1784 was de politieke horizon zeer donker; het verschil over de grens-regeling met de Zuidelijke Nederlanden en over de Schelde-tol met JOZEF II deed vreezen dat er een oorlog met den Keizer zou losbarsten.

In Naarden — waar reeds een eeuw na den bouw de bekleedingsmuren groote herstellingen hadden gevorderd — werd de stormvrijheid door palissaden en wachthuizen verbeterd, terwijl de Oostbeer werd vervangen door een houten, welke eerst in 1792 ingevolge resolutie der Staten van 22 Augustus 29 October 1791 door een nieuwen steenen is geremplaceerd (1).

Ook werd het noodig geoordeeld de noordelijke enveloppe, van welke in het verbaal van 1783 moest worden gerapporteerd, dat zij »qualyk gefundeert, het profiel geheel buiten proportie en veel te ligt aan gelegd was, terwijl bovendien het metselwerk kragteloos en slegt bleek,» te verhoogen en op profiel te brengen.

Eerst nu zouden de denkbeelden van PAEN en HASSELAER geheel worden verwezenlijkt door het wijzigen van de anno 1746 aangelegde redoute in het — thans alweer geheel hervormde — Ronduit, en door den bouw van het retranchement aan de Karnemelksloot.

Den 23sten Juli 1787 werd de eerste spade voor het laatstgenoemde werk in den grond gestoken, nadat reeds in Januari 1786 een begin was gemaakt met de wijzigingen van het Ronduit (2). Bij die gelegenheid werd tevens de inondatiesluis in de Karnemelksloot gelegd en de inondatiekaden van 1748 opgemaakt.

Nog waren die werken — uitgevoerd door den Kapitein-Ingenieur D. G. B. DALHOFF, die daarmede veel lof oogstte — niet voltooid, of de vijanden vertoonden zich voor de poort. Het waren de Pruisen, de te kwader ure ontboden bemiddelaars, die in 1787 de Oranje-partij weer op het kussen zouden helpen.

Naarden hield zich toen in de gegeven omstandigheden aanvankelijk zeer goed; het was door de patriotten versterkt en de Luit.-Generaal VAN RIJSSEL zelf voerde er het commando. De Pruisen hadden zich in het Gooi gelegerd en er zich als dure gasten doen kennen, een poging van het garnizoen uit Naarden om een convooi van den aanvaller op te lichten mislukte (3).

Had Uitermeer zich schandelijk laten verrassen, Naarden weigerde te capituleeren, totdat de Staten van Holland zelf den 22sten September alle

(1) Het bestek is te vinden in den Rijks archief, collectie BLANKEN. Het werk werd aangenomen voor f 39.899.

(2) Ministerie van oorlog, archief der genie, Register fortificatiën.

(3) De belegering liep heel kalm af, toch schijnt er uit Naarden te zijn geschoten, althans PIERRE DE WITT (in zijn »*Invasion prussienne en Hollande en 1787.*» Paris. 1886, bladz. 281) haalt eene mededeeling aan van den Franschen Ingenieur DE FRESCHVILLE, toen te Naarden, die o. a. den 19den September schreef: »Nous avons tellement canonné les Prussiens qu'ils ont disparu au point du jour.»

troepen gelasten om geen verderen weerstand te bieden en den Pruisen vrij spel te laten, waarop de Generaal VAN RIJSSEL, de partij der patriotten getrouw blijvende, de vesting verliet en het commando overgaf aan den Overste Baron de MATHA.

Opnieuw werd nu Naarden opgeëischt (25 September). Reeds den vorigen dag had de vroedschap twee harer leden naar Amsterdam gezonden om aldaar bij Burgemeesteren en »andere collegien» over een eventueelen wapenstilstand te spreken en de belangen van Naarden te behartigen.

De Overste DE MATHA begaf zich eveneens naar Amsterdam, eigenlijk niet wetende wien te gehoorzamen. De Staten van Holland hadden als vurige patriotten eerst de verdediging van Naarden gelast, daarna hadden zij bevolen om overal voor de Pruisen de poorten te openen, en ten slotte maakten toch de patriotten te Amsterdam zich tot een hardnekkige verdediging gereed.

Van de afwezigheid van DE MATHA maakte de tijdelijke commandant, de Overste LEVINGSTON, gebruik: in den nacht van den 26sten op den 27sten September werden de Kapiteins ROCHELLE van het 2de Bataljon van Onderwater en LEEDEL van het 1ste Bataljon van Pabst naar den Pruisischen Generaal VAN LOTTUM afgevaardigd, en toen DE MATHA op zijn terugreis van Amsterdam te Muiden arriveerde, kon hij vernemen dat de Pruisen onder den Majoor VAN KAMEKE met 100 dragonders en de Majoor VON MILTEZ met 6 compagnieën (ongeveer 650 man) Naarden reeds hadden bezet.

De brave rust-herstellers uit het Oosten hadden vóór de vesting gelegen aan Naarden veel minder kwaad gedaan, dan toen zij er eenmaal binnen waren: zij deden zich kennen als dure gasten, en nauwelijks waren na hun vertrek de sporen van hun verblijf verdwenen of »de onoverwinbare scharen der Fransche Republiek» vertoonden zich voor Gooiland's hoofdstad.

Zij kwamen evenwel niet onverwachts, en hoe ook binnenlandsche twisten onze Republiek ondermijnden en met hoeveel ongeduld de patriotten hunne Fransche broederen ook verbeidden, de regeering was nog op wederstand bedacht. Bij aanschrijving der Gecommitteerde Raden van 12 Augustus 1794 was een plan ontworpen »ter spoedige waapening der ingezeeten van Holland en West-Vriesland ter defensie van het vaderland,» en mochten de gevraagde vrijwillige bijdragen niet ruim vloeien (in Naarden brachten zij slechts op f 162:16 en één fransche kroon (1)) Gooiland's hoofdstad werd in staat van tegenweer gebracht.

Bij publicatie van Burgemeesteren van 26 September 1794 werden op hooger last de opruiming bevolen oostwaarts van de vesting — binnen een lijn loopende 300 roeden uit den steenen beer tot een punt in den weg naar Laren 150 roeden buiten de contre-escarpsgracht — terwijl bij publicatie van 8 October d. a. v. ieder eigenaar binnen die lijn werd aangemaand het houtgewas te kappen »zoudende anders 's lands officieren het doen» (2).

(1) Archief van Naarden, Vr. 23 — C. IV, 5, fol. 210 en 314.

(2) Als boven, fol. 209 en 312.

Den 16den Januari 1795 rapporteerde de commies van 's lands magazijnen THIERENS dat er een slop in het ijs was gehakt en open werd gehouden, ofschoon hij vreesde voor gebrek aan proviand bij een eventueel beleg (1), en zelfs nog den volgenden dag was er sprake van 2000 man keizerlijke troepen, die binnen Naarden zouden trekken (2), toen Amsterdam op Maandag den 19den Januari de poorten voor de Franschen openden.

Twee dagen later stond de Generaal MAC DONALD met zijn troepen te Laren; des middags te 1 ure kwam een Fransch officier binnen de vesting, die de opeiseling medebracht en in de herberg »De Kroon» heel gastvrij werd ontvangen (3), en enkele uren later konden de Fransche broederen zonder slag of stoot de stad binnen trekken, nadat de Commandant van Naarden, de Kapitein der artillerie HUEGENIN, de voorwaarden van overgave had geteekend (4).

Zoo waren dan de Franschen voor den tweeden keer meester van Gooiland's hoofdstad; zij zouden er nu, helaas, langer blijven dan de eerste maal: eerst den 12den Mei 1814 gaf de Fransche Generaal Baron QUITARD DE LA PORTE de vesting Naarden over aan de Hollandsche troepen, die haar sedert 17 November 1813 hadden ingesloten (5).

Voor de vesting zelve is het verblijf der Franschen na 1795 van geen belang geweest, terwijl ook het beleg van 1813/14 noch voor de geschiedenis in het algemeen, noch voor de krijgswetenschap iets belangrijks opleverde: de Franschen hebben Naarden verlaten gelijk zij het gevonden hebben, en gelijk wij het tot voor een tiental jaren hebben gekend.

(1) Rijks archief, collectie BLANKEN.

(2) Archief van Naarden, Vr. 7 — C III, 12, fol. 244 verso. — Amsterdam heeft het binnenrukken van die Oostenrijksche hulpstroepen belet. Zie ook JORISSEN, De overgave van Amsterdam in Jan. 1795. *Gids*, Nov. 1883, bladz. 268.

(3) De opeiseling luidt:

*Première Division de l'Armée du Nord.*

LIBERTÉ.

ÉGALITÉ.

Quartier Général à Laren.

Le 2 Pluvis de l'an troisième de la République Française une et indivisible.

Messieurs !

*Je somme le Commandant de Naarden de rendre cette place aux armes victorieuses de la République Française, son armée est à vos portes, toute résistance seroit vaine, et le moindre retard occasionneroit à vos concitoyens les plus grands malheurs. C'est à votre humanité à les en préserver.*

Le Général de division,

MAC DONALD.

(Archief van Naarden.)

(4) Nog aanwezig op het archief van Naarden.

(5) Betreffende dit beleg vindt men in het archief van Naarden nog alle brieven door den commandant en anderen met het stadsbestuur gewisseld, enkele statistieke opgaven enz.

»De journalen van de belegering van Naarden in 1814, door VAILLANT en VAN DEN BOSCH» bevinden zich in het archief van het ministerie van oorlog. (Zie Rapport Kon. Academie van Wetenschappen van 14 Juni 1858, te vinden bij BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, »Studien en schetsen» IVde deel, bladz. 125 e. v.) Zie ook »Naarden's beleg» Naarden 1864, J. J. EGBERS, en »Gedenkboek enz. van de Naarder eermedaille.» Amsterdam, SPIN & ZOON, 1864. (Niet in den handel.)

In onze dagen — juist twee eeuwen na den herbouw onder Prins WILLEM III — is Naarden onder de regeering van een anderen WILLEM III weer verbouwd; de toekomstige geschiedschrijver zal daar eenmaal rekening mee hebben te houden, en mocht het gebeuren dat de wallen van Naarden ondanks hunne ongunstige ligging nog eens eene belangrijke bladzijde in het boek der historie zullen vullen, dat dan de nazaat naar waarheid kunne getuigen :

»Wie heeft..... ooit Naarden's wal aanschouwd,  
En voelde niet zijn hart van dank'bre erkent'nis blaken!"

Januari 1887.

## BIJLAGE.

Memorie der Noodige provisien voor de Tijd van vier weken voor de Vestinge Naarden en onderhoorige Forten.

Het guarnisoen saamen gerekend met artillerie op 1500 man.

|                                        |                      |
|----------------------------------------|----------------------|
| Rogge of tarwe . . . . .               | 8 Last.              |
| Dito meel . . . . .                    | 8000 $\text{£}$ .    |
| Grutten . . . . .                      | 1500 $\text{£}$ .    |
| Erwtten . . . . .                      | 20 Zak.              |
| Boonen . . . . .                       | 20 Zak.              |
| Vlees 3 daagen per week . . . . .      | 9000 $\text{£}$ .    |
| Stokvis 2 daagen per week. . . . .     | 3000 $\text{£}$ .    |
| Spek 1 dag per week . . . . .          | 3000 $\text{£}$ .    |
| Nog gort enz. 1 dag per week . . . . . | 3000 $\text{£}$ .    |
| Booter . . . . .                       | 6000 $\text{£}$ .    |
| Kaas . . . . .                         | 4500 $\text{£}$ .    |
| Aardappelen . . . . .                  | 700 Ton.             |
| Azijn . . . . .                        | 12 Ankers.           |
| Soudt . . . . .                        | 10 Zak.              |
| Genever . . . . .                      | 4 Oxhoofden.         |
| Bier . . . . .                         | 25 Ton.              |
| Turff . . . . .                        | 2000 Ton.            |
| Koolen . . . . .                       | 20 Hoedt.            |
| Kaarssen . . . . .                     | 550 $\text{£}$ .     |
| Peeper . . . . .                       | 6 $\text{£}$ .       |
| Lamp oly . . . . .                     | 2 $\frac{1}{2}$ Aam. |
| Tabak . . . . .                        | 1400 $\text{£}$ .    |

Woerden, 16 Jan. 1795.

(was geteekend) D. G. B. DALHOFF.

(Rijks Archief,  
collectie BLANKEN.)